

SZEMLE

CHURCHILL ÚJRA ÉL - DE ÉL-E?

1988-ban jelent meg a neves Churchill-kutató *Martin Gilbert* Churchill életrajzi és dokumentumsorozatának utolsó kötete „Soha ne csüggedj” (Never despair) címmel, 1438 oldalon. Ez a kötet talán azért is a legemberibb, mert bár ugyanúgy, mint a megelőző kötetek bemutatja Churchill mindennapi ténykedését, e ténykedés már részben a hanyatlás, az öregedés időszakában történik. Mint Churchill maga meghatározta: „Úgy érzem magam, mint egy repülőgép, amelyik hosszú útja végére ér a szürkületben.”

Martin Gilbert tudományos életének java részét Churchill életének és tevékenységének kutatására tette fel. Az eredmény egy nyolckötetes életrajz (ebből két kötetet írt Randolph Churchill, Winston fia és hat kötetet Martin Gilbert) és 13 kísérő kötet, amelyek az eredeti iratokat és leveleket közlik. E hatalmas terjedelem nem a nagyközönségnek szól, hanem annak az egykötetes műnek az alapját képezte, amelyet előbb kemény kötésben, majd az elmúlt évben fűzve jelentetett meg Martin Gilbert, s amely összegzi Churchill életművét és egyben a történész kutatásait.

A történészársadalom azonban ezzel az egykötetes művel nem békelt meg teljesen. Hiányolták Churchill egyéniségének és tevékenységének értékelését. Mintha csak a tények szóltak volna – a történész hangja nem hallatszott. 1993-ban azután egyre-másra jelentek meg újabb munkák Churchillről, némelyikük több vitát váltott ki, mint Martin Gilbert kötetei.

A Churchillről szóló újabb irodalmat ismertetve emlékeztetnünk kell arra, hogy Churchill maga is igen termékeny közíró volt, a harmincas években anyagi okok is készítették arra, hogy minél többet publikáljon. A többi között igen említésreméltó műveket alkotott az első világháborúról (4 kötet) és a második világháborúról (7 kötet). Igen terjedelmes a róla szóló irodalom, hogy csupán Violet Bonham Carter, R. Rhodes James vagy Churchill orvosának, Lord Morannak terjedelmes kötetekre utaljunk.

Mintha bomba robbant volna, vagy valamiféle hisztéria tört volna ki a szigetországban, úgy kavarta fel a kedélyeket egy újabb munka megjelenése Churchillről. A könyv írója *John Charmley*, a könyv címe: „*The End of Glory*”. Amikor Robert Rhodes James Churchill halála után öt évvel megjelentette „*A Study in Failure*” c. művét, a könyv egyik fő tanulsága az volt, hogy míg Churchill tevékenysége 1939-ig tele volt hiányosságokkal, 1939-et követően élete csupa győzelem volt. Ezzel szemben Charmley – fiatal és képzett történész – azt állítja művében, hogy Churchill sorozatos hibákat követett el éppen politikai élete fénykorában, 1940 és 1945 között, és mindaz, amiért élt és küzdött, romokban hever. Csupán néhány oldalon tér ki a szerző Churchill 1945-öt követő tevékenységére, beleértve utolsó miniszterelnökségét. Charmley-nak ambíciója volt, hogy Churchill magánéletét is bemutassa, de ez nem járt teljes sikerrel. Amivel viszont Charmley könyve ellenvéleményeket, megbotránkozást váltott ki, az röviden ez: Charmley néhány oldalon annak a meggyőződésének ad hangot, hogy Churchill annyira el volt tökélye a Hitler elleni harcra, hogy nem mérlegelte, mennyire érdekében állott volna Angliának békét kötni 1940-ben Németországgal. Ehelyett – a szerző szerint – a teljes függés az USA-tól a brit birodalom összeomlásához vezetett. Churchill elvakultsága belpolitikai balratolódást, szocialista infiltrációt eredményezett. A birodalom elvesztése, hazai szociális politika, 1945-ös választási vereség, ez volt Churchill dicsőséges korszaka, ez volt a haza megmentője a nemzet „*Finest Hour*”-jának mitikus alakja? Charmley véleményét természetesen erősen meg lehet kérdőjelezni. Hitlerrel nem is lehetett volna valamirevaló békét kötni. Valójában az 1935-ös angol-német-flottaegyezmény, az 1936-os német bevonulás a Rajna-vidékre, a locarnói egyezmény megszegése, a müncheni konferencia és a második világháború kirozása volt az oka, hogy Chamberlain annyira habozás után végül is a háború mellett döntött. Ő, a németbarát békéltető meggyőződött, hogy Hitlerben nem lehet megbízni, a Hitlerrel kötött egyezmények egy fabatkát sem érnek. Amit Hitler 1940 júliusában Anglia vonatkozásában akart, az egy újabb Vichy lett volna, Anglia náci csatlós állammá süllyedt volna, hazai Hitler-kiszolgálókkal. Az 1940-es Németország fenyegető szuperhatalom volt Európában, s nem Churchill volt az egyetlen, aki ezt felmérte, de egyetlen Angliában, aki az ellene való harchoz egyesítette a nemzetet. A brit birodalom 1939-től már amúgy is hanyatlóban volt, semmilyen miniszterelnök vagy semmilyen béke ezt sem késleltetni, sem megakadályozni nem tudta volna. Az sem áll, hogy mivel Churchill elmulasztotta a békekötést Hitlerrel, megnyitotta az utat a hazai szocializmus felé és elősegítette a kommunizmus elterjedését Európában. A valóság sokkal összetettebb. A szovjet Vörös Hadsereg megújulása 1941 után azt jelentette, hogy Európa keleti részén ő viselte vállán a felelősséget a háború folyamán, és a belső angliai radikalizálódáshoz éppen nem Churchill vezette népet. Churchillt nem lehet felelőssé tenni azért, mert

Amerika későn lépett a háborúba, vagy miután belépett, nagylelkűbb lehetett volna Anglia irányában. Korlátozott szemléletre vall annak a ténynek fel vagy el nem ismerése, hogy Amerikának valóban jelentős szerepe volt abban, hogy Nyugat-Európa aránylag jól megúszta a második világháborút.

Charmley könyvének visszhangja 1993 januárjában Angliában csaknem egy újabb kötetet tett ki. Hogy csupán a The Times-beli visszhangot ismertetjük, legelőször Churchill hivatalos életrajzírója, *Martin Gilbert* nyilatkozott. Szerinte Charmley könyvében nincs semmi új, tényei korrektek és ismertek, de a magyarázata a sajátja. Gilbert szerint nem lehet azt állítani, hogy bölcsebb lett volna Hitlerrel békét kötni, mint háborúba szállni vele. Hiszen Angliában köztudottak voltak a náci rémtettek, ha bármilyen brit kormány békét kötött volna Hitlerrel, megbukott volna, Gilbert szerint bár úgy általánosságban beszéltek a békéről, de nem volt békeajánlat, s ha lett volna, a státus quo alapján lett volna, azaz el kellett volna fogadni a csehszlovákiai és lengyelországi náci uralmat, azt pedig az angol háborús kormányzat nem fogadta volna el. Az megtörténhetett volna, hogy Anglia feladja a harcot, de ebbe a nép nem ment volna bele, vagy nem tűrte volna el. Hogy a világ jobb lenne ma, ha Churchill békét köt, ez egy szerző, Charmley véleménye. Az érdekes az, hogy véleménye bizonyos fórumra talált (The Times, 1993. jan. 4.).

Alan Clark korábbi kereskedelmi miniszter és történész igen fontos revizionista műnek értékelte e kötetet, szinte a második világháború óta ez az egyik legfontosabb revizionista szöveg. Clark elismerése nagy vihart váltott ki, az ellenvéleményekre Alan Clark ismételtelen válaszolt, felsorolva a korabeli békéltető személyeket és szerveket, fenntartva véleményét, hogy 1941 tavaszán helyesebb lett volna valamiféle elhatároló egyezményt kötni Hitlerrel. Persze elismeri, hogy Hitler aláírása egy egyezményen értéktelen volt, de manapság is az a helyzet, hogy az aláírók saját nemzeti érdekeiket fejezik ki az aláírás időpontjában. Se nem többet, se nem kevesebbet. Majd idéz Churchill beszédéből Neville Chamberlain temetésén, hogy mennyire változnak az értékek az idő múlásával. (The Times, 1993. jan. 2., jan. 16.)

Ben Pimlott történésznek az volt a véleménye, hogy miután Churchill lett a miniszterelnök, néhány héttel ezután a béke mérlegelése a levegőben lógott, de ez lehetetlen lett volna, hiszen éppen azért választották az Alsóházban Churchillt miniszterelnöknek, mert elégedetlenek voltak a háború vezetésével. A kormány, a parlament, a nép mind a háború mellett volt, s ennek ellenkezőjére nemigen lehet adatot találni. A „ha” nem alkalmazható a történetírásra, hogy mondhatja egy történész, hogy valami jobb lett volna, ha nem történt meg.

Andrew Roberts Lord Halifax, a háborús brit kabinet külügyminiszterének életrajzírója szerint Halifax amellet volt, hogy tárgyaljanak Hitlerrel a békéről, s fontos revizionista műnek tartja Charmley könyvét, mégis az a végkövetkeztetése, hogy Charmley-nak nem sikerült feltevéseit bizonyítani, állításait alátámasztani. Az akkori katonai és politikai helyzet Angliában nem igazolja őt. (The Times, 1993. jan. 4.)

Robert Rhodes James történész szintén hosszasan fejtette ki véleményét John Charmley könyvéről, amelyet perverznek nevezett. Azon is elemlékedett, hogy miért kerül elő egy személy hirtelen ismét az érdeklődés középpontjába. Atekinést adva az eddigi Churchill-irodalomról, helyesen emeli ki, hogy voltaképpen ő kezdte el Churchill deheriozálását *A Study in Failure, 1900–1939* című, először 1970-ben megjelent munkájában, s ezt követte Churchill leányának *Mary Soames*nak életrajza szüleiéről, s mindkettő úgy mutatta be Churchillt, mint gyarló emberi lényt, aki zseniális, de gyakran elviselhetetlen. B. Boothby azt mondta róla, hogy „Winston egy szar, de szar kellett Hitler legyőzéséhez” (a shit). Volt olyan Churchill életrajzírói, *David Irving*, aki szinte megmérgezi írásával a Churchill-képet. *Robert Rhodes James* szerint Churchill maga az ellentmondások tömege volt. Többirányú volt, de egy biztos irányba célzott, remek újságíró, esszéista, történetíró, művész, sportember, szónok, kitűnő társalgó, néha kemény, könyörtelen, önző, néha gyengéd, romantikus érzelmes. Hosszú élete és karaktere magyarázza a személye és működése iránti fáradhatatlan kíváncsiságot. R. R. James 1940-ben hétéves volt, de emlékszik Churchill beszédeire s azok elektromos hatására. Úgyisintén arra figyelmeztet, hogy az 1940-es katonai helyzet nem volt reménytelen. Clark szerint, ha Hitler az angliai bevonulás mellett döntött volna 1940-ben, sikere lett volna. Nem ez volt a véleménye a német vezérkarnak, s nyilván nem véletlen, hogy nem kísérelte ezt meg Hitler. Lehet, hogy Churchill Hitler-ellenessége intuitív volt, de helyesnek bizonyult. R. R. James szerint Churchill sok vonatkozásban nem volt vonzó egyéniség, de azok, akik nem életek a háború idején (mint Charmley sem, aki 1955-ben született, és így ő az első Churchill-történetíró, aki mentes lehet a II. világháború érzelmi oldalától), nem érthetik azt a hálát, amit az emberek éreztek Churchill iránt, s amely a hideg januári temetés napján megmutakozott a haza megmentője irányában. (The Times, 1993. jan. 5. és márc. 11.)

Január elején *Correlli Barnett*, az oxfordi Churchill College levéltárosa, történész azt nyilatkozta, hogy Churchill csak a gyengeség pozíciójából tárgyalhatott volna Hitlerrel, hiába volt a *Battle of Britain* oly sikeres, Németország ekkor uralta Európát Norvégiaától a spanyol tengerpartokig. Különben is Anglia 1941-ben már az USA-tól függött, dollár- és aranytartalékai kimerültek, csődbe került az ország. *Enoch Powell* konzervatív politikus megjegyzése, illetve a január 4-én a *The Daily Telegraph*ban megjelent levele azt a véleményt fejezte ki,

hogy Anglia hanyatlását a sors s nem egyéni akarat intézte (The Times, 1993. jan. 5.) Hosszasan lehetne idézni újságírók, politikusok, egyszerű állampolgárok leveleiből. Az egyik közülük helyesen jegyzi meg, hogy revizionizmusra mindig szükség lesz, de nem mindegy, hogy milyen érvekkel támasztják azt alá (R. Blumenau, The Times, 1993. jan. 5.), egy másik vélemény szerint Churchill tévedett, amikor Mihajlović helyett Tito mellé állt, s jaltai tévedését a fultoni „vasfüggöny” beszédével akarta jóvátenni, de Churchillnek semmiképp sem róható fel, hogy ellenállt Hitlernek (B. Crozier, The Times, 1993. jan. 5.).

Churchill unokája és névrokona, a konzervatív *Winston Churchill* képviselő figyelemzavart volt miniszter-társát, Alan Clarket, hogy a békéltetés apostola, Chamberlain, akit Clark csodált, maga üzent hadat a náci Németországnak. Abszurdnak ítéli a békekötést Hitlerrel, s azt, hogy Hitler meghagyta volna Nagy-Britannia hajóhadát, légierjét, birodalmát. S ha Hitler győz, felállítja ezeréves birodalmát, milyen szerepe maradt volna Nagy-Britanniának? (The Times, 1993. jan. 12.)

Az idős, hírneves *Karl Popper* is elcsodálkozik azon, hogyan lehet Churchillt elmarasztalni, hogy 1940-ben folytatni akarta a háborút? Hitler megszegte volna szerződését Angliával miután legyőzte volna Sztálint, akit angol és amerikai segítség híján legyőzött volna. És azt sem lehet kétségbe vonni, hogy a második elpusztítása után a náciak hozzáláttak volna az afrikaiak, szlávok és hasonló „alsóbbrendű” népek eliminálásához, így „megoldva” véglegesen a föld „faji” problémáit (Final solution). A többi akkori parlamenti vezetőt is elmarasztalják, mint Churchillt? – kérdi végül. Mindazokat, akik megakadályozták ennek a katasztrófának a bekövetkezését? (The Times, 1993. jan. 12.)

Míg Charmley Churchill-műve nagy vitát váltott ki, addig *Paul Addison* „*Churchill on the Home Front 1900-1955*” c. műve usztatlan dicséretben részesült. Ez a középkorú történet – egyébként Alan Taylor tanítványa – nem mondható túl termékeny írónak, de mindaz, amit ír nemcsak helytálló, hanem élvezetes, intellektuális olvasmány. Nos, Churchill nemcsak a haza megmentője, korának legnagyobb angol polgára volt. Ő volt az az ember is, aki 1910-ben csapatokat küldött a bányászok ellen, aki 1925-ben azt a végzetes határozatot hozta, hogy Anglia térjen vissza az aranyalpra, és akit győzelme teljén, 1945-ben a szavazó polgárok leszávattak. Hosszú és vitatott karrierje során Churchill belpolitikai tevékenysége is elemzésre szorul. Churchill ellenében bármelyik brit miniszterelnökkel kétszer is megváltoztatta politikai pártállást, 1904-ben toryból liberális lett, 20 évvel később visszatért a konzervatív pártba. Volt kereskedelemügyi miniszter, belügy- s pénzügyminiszter, számos belpolitikai törvény szülője. Mindezeket sorra elemzi Addison mesteri műve. Churchillt családi tradíciója is érzékenyvé tette hazája sorsa iránt, persze paternalista módon. Nem végzett egyetemet, nemigen ismerte a mindennapok küzdelmét, az emberi sorsokat, de érzékeny volt, s gyakran kényes gazdasági helyzetekben kellett döntenie. Politikai életútja több mint 50 évig tartott, s neki is, mint korábban Gladstone-nak, folyamatosan alkalmazkodnia kellett újabb helyzetekhez. 1900-ban választották képviselőnek, nagyjából belügyekkel volt elfoglalva ekkor, s határozottan szabadkereskedelmi elveket vallott. Híve volt bizonyos radikális reformoknak, a társadalombiztosításnak, a progresszív adózásnak, de karakterében voltak tekintélyelvi és egyenetlen vonások. A két háború közötti időszakban egyre jobbrább fordult, szinte antibolsevista, bizonyos fokig Mussolini-hívó volt, az általános sztrájk ellen működött, a népi demokratizmusban nem hitt. Persze már ekkor is megvoltak előnyösebb oldalai, foglalkoztatta a munkanélküliség kérdése. 1940–55 között is igen fontosak voltak számára a belpolitikai kérdések. A második világháborús brit koalíciós kormányba ő hozta be a munkáspárti Bevin munkügyi miniszternek, s fokozatosan, bár lassan elfogadta a jóléti állam beveridge-i eszméjét. A munkáspárti kormány ténykedését mint erősen viktoriánus liberális hajlamú arisztokrata bírálta, de később megenyhült és utolsó éveiben a belpolitikai konszolidációra törekedett. Addison érdeme, hogy meggyőzően mutatja be, mennyire bensőségesen érdekelte Churchillt a belpolitika, s nem volt az az öncentrikus kalandor, amelynek sokan szerették beállítani. De soha nem volt egy kimondottan megbízható pártpolitikus, a koalíciós kormányzás jobban illett egyéniségéhez, s gyakran változott a véleménye. Volt szakszervezet-ellenes és volt mellette is, ugyanúgy fellépett a szabadkereskedelem ellen és mellett is, a jóléti állam mellett és ellen is. De mindezek mögött valós szándékok álltak, a szegények és az élnyitlen helyzetűek érdekében akarta gyakorolni az államhatalmat, feltéve, hogy a rendszer és az egyéni szabadság biztosított. Volt egy elképzelése a brit társadalomról – hogy mennyire ismerte a társadalmi rétegek viselkedését, hajlamait, az egy másik kérdés.

Addison olyan igényességgel dolgozik, hogy eredeti tervét, hogy teljes életrajzot írjon, feladta, de ez a munkája igen értékes, megértő és hozzáértő portréadalék, amelyik hitelességével jócskán hozzájárul Churchill személyiségének és politikájának teljesebb megértéséhez.

Addison könyvéhez hasonlóan a jó nevű történetész, *Keith Robbins*: „*Churchill*” c. esszéje is Churchill megértését szolgálja, eredeti gondolatokkal és megközelítéssel. A szerző megemlíti például, hogy akár egy iskolásfiú, Churchill képtelen volt csendben ülni, a mozgás, a ténykedés volt életeleme. Úgy véli, hogy a sors iróniája Churchill háborús vezető szerepe, mert hiszen védelemügyi miniszter volt, s kifejezetten háborús szereplései nem váltak dicséretére (Dardanellák, Norvégia). Inkább ravasz politikusként figyeltek fel rá, nem

látszott háborús vezetőnek, s nem biztos, hogy békeidőben megválasztották volna miniszterelnöknek. De ez a kérdés történelmietlen, s egyébként sem volt megfelelő ellenjelölt.

A Churchill-lel foglalkozó újabb munkák közül meg kell még említenünk két kiemelkedő történész által szerkesztett tanulmánykötetet, amelyet elég ünnepélyes címmel láttak el: „Churchill életének jelentősebb újbóli összefoglalása békében és háborúban.” (*Churchill. A Major New Reassessment of his Life in Peace and War*. Oxford University Press. *Robert Blake and Wm. Roger Louis*, editors.)

John Turner, az egyik szerző felveti, miért szükséges Martin Gilbert, H. Pelling és más Churchill-életrajzírók kötetei után újraértékelni Churchillt. Az újraértékelő kötet valójában egy Texasban rendezett Churchill-konferencia anyaga (1991-ből), és a szerkesztők maguk is elismerik, hogy nem emelkedik ki kötetükből egy újabb Churchill, csak talán finomabb, részletesebb vonalakkal megrajzolt. 29 szerzője van ennek a kötetnek, és csaknem valamennyiük elismert történész, s kutatási eredményeik többnyire másutt is, más formában megjelentek. *Peter Clarke* tanulmánya Churchill gazdasági eszméiről újszerű és jól körvonalazott. Sok tanulmány foglalkozik ebben a kötetben Churchill-lel mint háborús vezetővel, s igen sok részletet tártak fel Churchill óvatosságáról, stratégiai képességének hiányairól és szerencséjéről. A nemrég elhunyt *D. J. Wenden* kimutatta, hogy Churchill híres rádiószózatait nem Norman Shelley mondta be, mint eddig hitték, hanem maga Churchill. Több tanulmányból azt lehet levonni – nem újszerű megállapítás –, hogy Churchill összes hibájával együtt igen népszerű és tisztelt miniszterelnök volt, a vezető politikusok és a lakosság többsége nem cserélte volna fel más miniszterelnökkel. *Roy Jenkins* Churchill utolsó korszakával foglalkozik. Azzal magyarázta Churchill ragaszkodását a hatalomhoz, hogy Churchill tudta, annak stimulációja nélkül szellemi hanyatlása meggyorsul. A tehetséges és termékeny *David Cannadine* a Churchill rokonság számos nem kellemes személyiségjegyeit foglalta össze. E kötet szerkesztőinek egyike a neves konzervatív angol történész, *Robert Blake*, a másik az amerikai, az A. J. P. Taylor tiszteletére *Wm. Roger Louis*. 1971-ben jelent meg A. J. P. Taylor: „Lloyd George: Twelve Essays” c. kötete, s ehhez hasonló ez a Churchill-kötet.

Vajon miért hanyatlott Churchill értékelése a konzervatívok körében? A konzervatívok jó része nem kedvelte Churchillt, pedig ő konzervatívként nyerte meg a második világháborút. E kötet írói, akár konzervatívok, akár nem, egységesen azon munkálkodnak, hogy Churchill történeti szerepe és egyénisége mind jobban tisztázódjék.

H. Haraszti Éva

PAUL KENNEDY

PREPARING FOR THE TWENTY-FIRST CENTURY

(*Felkészülés a 21. századra*)

London, 1993.

A szintetizáló készségéről ismert, főleg 19. századdal foglalkozó fiatal brit történész a nyolcvanas évek elején Amerikába, az East Anglia egyetemről az előkelő Yale-re távozott. Ekkor ugyanis kilátástalan volt angliai előmenetele (mint annyi kitűnő kortársáé): a professzori székek foglaltak voltak. Személyes tapasztalatból, Kennedy-vel való beszélgetéséből tudom, hogy sokáig visszavágyott az angol vidéki tájakra, pubokhoz, mindahhoz, ami egy angol intellektüel relaxációját jelentette.

Amerikában írt első nagyobb lélegzetű munkájával *The Rise and Fall of the Great Powers* (amely Magyarországon is megjelent) Amerikában fontos személyiséggé, a történészársadalomban pedig közismertté vált. A szerző zsenialitásával csak szorgalma vetekszik. Könyvének érdeme az is, hogy a történelmi olvasmányoktól annyira tartózkodó üzleti köröket is meghódította – legalábbis Amerikában. Újabb könyve, a „*Felkészülés a huszonegyedik századra*” ismét nagy érdeklődést keltett személye és munkássága iránt.

Kennedy a hetvenes és nyolcvanas évek fejlődését áttekintve tudományos következtetéseket kísérel meg levonni a 21. század első évtizedeire. Szélesen értelmezett történelmet akart adni, s úgy vélte, hogy átfogó tudásával rá tud mutatni azokra a tényezőkre, amelyekkel az eljövendő században a politikusoknak, közéleti személyiségeknek, gazdaságtörténészeknek, földrajztudósoknak és másoknak foglalkozniuk kell majd. Nem futurológus ő, a jelen figyelmeztető adataival mutat a jövő problémái felé. Ilyenek: égitestünk felmelegedése, a zöld forradalom, a biotechnológia fejlődése a mezőgazdaságban, a lakosság menekülése a harmadik világból,